

Етнокультурна ситуація на Україні в I тис. н. е.

(за археологічними матеріалами)

Є. В. МАКСИМОВ

В своїй багатогранній науковій творчості В. П. Петров значну увагу приділяв розробці проблеми походження слов'ян. Серед його праць на цю тему найважливішою стала монографія «Етногенез слов'ян», яка вийшла в світ у 1972 р. В книзі докладно висвітлено роль населення трипільської, скіфської, зарубинецької та черняхівської культур у формуванні та становленні слов'ян. З різних причин поза увагою автора залишилися культури I тис. н. е., хоч їх роль в цьому процесі була значною.

I тис. н. е. було важливою історичною віхою в житті стародавнього населення України. На початок цього тисячоліття припали значні за масштабами пересування германських племен з північного заходу та сарматів — зі сходу. Гунська навала дала поштовх Великому переселенню народів. Ці та пізніші пересування булгар, угрів, печенігів, половців відіграли важливу роль у формуванні ранньосередньовічних європейських етносів, в тому числі — і слов'ян, які в середині I тис. н. е. вперше під своїм ім'ям з'являються на історичній арені. Що ж до ранішого часу, то тут висвітлення етнокультурної ситуації багато в чому залежить від археологічних джерел.

В межах України всі археологічні культури I тис. н. е. вписуються в чотири історичних періоди: латенський, римський, ранньосередньовічний та переддержавний. Латенський період (кінець III ст. до н. е.— I ст. до н. е.) охоплює цілком або частково чотири культури: зарубинецьку, пшеворську, липицьку та пошеншті-лукашівську.

Зарубинецькі пам'ятки (кінець III ст. до н. е.— II ст. н. е.) займають п'ять порівняно невеликих регіонів на Середньому та Верхньому Подніпров'ї, Прип'ятьському Поліссі, середньому Південному Побужжі та на Верхній Десні (рис. 1). На сьогодні тут відомо до 500 таких поселень та могильників, з яких досліджено понад 70. На них виявлено залишки до 150 жител, 1000 поховань, предмети побуту, знаряддя праці, прикраси тощо, які дозволяють скласти уявлення про рівень економічного розвитку та соціального стану, час існування цього суспільства та внесок його людності в становлення слов'янської народності. Кожен із зарубинецьких регіонів в цьому відношенні мав свої особли-

© Є. В. МАКСИМОВ

вості. Так, попередниками зарубинецької культури на правобережному Середньому Придніпров'ї були місцеві лісостепові праслов'янські племена скіфського часу VI-III ст. до н. е., генетичне близькі до давніших білогрудівської та частково чорноліської культур доби пізньої бронзи та раннього заліза. У формуванні зарубинецької культури трьох придніпровських регіонів активну участь (проте неоднакову за своєю інтенсивністю) брало населення підкльошової та східнопоморської культур, певна частина якого преселилася з Повіслення¹. Приналежність цього населення до балто-слов'янського світу вважається імовірною.

Пам'ятки пшеворської культури (II ст. до н. е.— III ст. н. е.) розташовані на території Південної та Центральної Польщі. На Україні ця культура займає невелику територію в межах Волині та Поділля, куди в I ст. до н. е. переселилася з Мазовії частина пшеворців. Характерні риси пшеворської культури Польщі — зброя в похованнях, наземні видовжені житла, специфічні форми посуду та фібул — дають підставу пов'язувати цю культуру з германським племенем вандалів. Ці ж риси притаманні й пшеворським пам'яткам України.

Протягом I-III ст. н. е. це населення змішалось з носіями зарубинецької культури Прип'ятського Полісся, які з неясних поки що причин переселилися на Волинь та Поділля², де відомо понад 50 пшеворських та пшеворсько-зарубинецьких пам'яток, які згодом стали основою черняхівських старожитностей цього регіону. Ці пам'ятки дослідники пов'язують з місцевою ранньосередньовічною слов'янською культурою.

Нечисленні (16) пам'ятки липицької культури (рубіж н. е.— II ст. н. е.) розташовані на Верхньому Подністров'ї, головним чином, на берегах р. Гнила Липа (рис. 1). Вони схожі до дакійських матеріалів сусідньої Румунії, отже належали фракійському населенню. Оскільки липицька людність була відірвана від фракійського й змішалася з пшеворським населенням сусіднього регіону³, то втратила свої особливості ще до початку III ст. н. е.

Південніше, в межиріччі Дністра, Прута та Сірета, в лісостеповій Молдові була поширена з кінця III ст. до н. е. і до рубежу н. е. культура Поєнешті-Лукашівка (рис. 1). На українському Подністров'ї відомо до 40 її пам'яток. В домобудівництві цієї культури, типах кухонного посуду, елементах поховального обряду помітні місцеві гетські риси, що співіснують з такими центральноевропейськими як типи столового посуду, прикраси, фібули, поясні набори, поховальний обряд, характерні для германського племені бастарнів. Така особливість цієї культури дозволяє вбачати в її носіях змішане фракійсько-германське населення⁴.

Ця доба представлена на Україні також похованнями кочових сарматських племен. Сармати з'явилися тут в кінці I ст. до н. е., на що вказують спалені зарубинецькі городища цього часу. Згодом сарматськими зимниками стала територія Лісостепу в басейнах річок Вись та Рось.

Наступний римський період представлений на Україні пам'ятками черняхівської, київської, вельбарської та культури карпатських курганів, а також

старожитностями аланів, готів та гуннів, пов'язаними з подіями Великого переселення народів.

До числа найяскравіших етнокультурних утворень того часу належить черняхівська культура, пам'ятки якої поширені на великій території в межах Лісостепу та степу України (рис. 2), поширюючись на південний захід до Молдови та Румунії, а на північному сході до Курської області. На сьогодні відомо понад 3000 пам'яток цієї культури, з яких розкопано до 150. Черняхівські пам'ятки, які датуються від другої половини II до початку V ст. н. е., займають кілька окремих регіонів, що відрізняються формами посуду, влаштуванням жител, деталями поховального обряду. Так, для жител центральних регіонів культури притаманні великі видовжені прямокутні споруди з каркасно-глинобитними стінами, в північних регіонах найпоширенішими були невеликі напівземлянкові споруди, в той час як для Північного Причорномор'я — кам'яні будинки. При похованні застосовувався обряд трупоспалення або ж трупопокладення, інколи ці два обряди існували поруч. Беручи до уваги всі ці особливості, дослідники висловили думку про поліетнічність черняхівського населення, вважаючи, що південно-західна частина території цієї культури на-

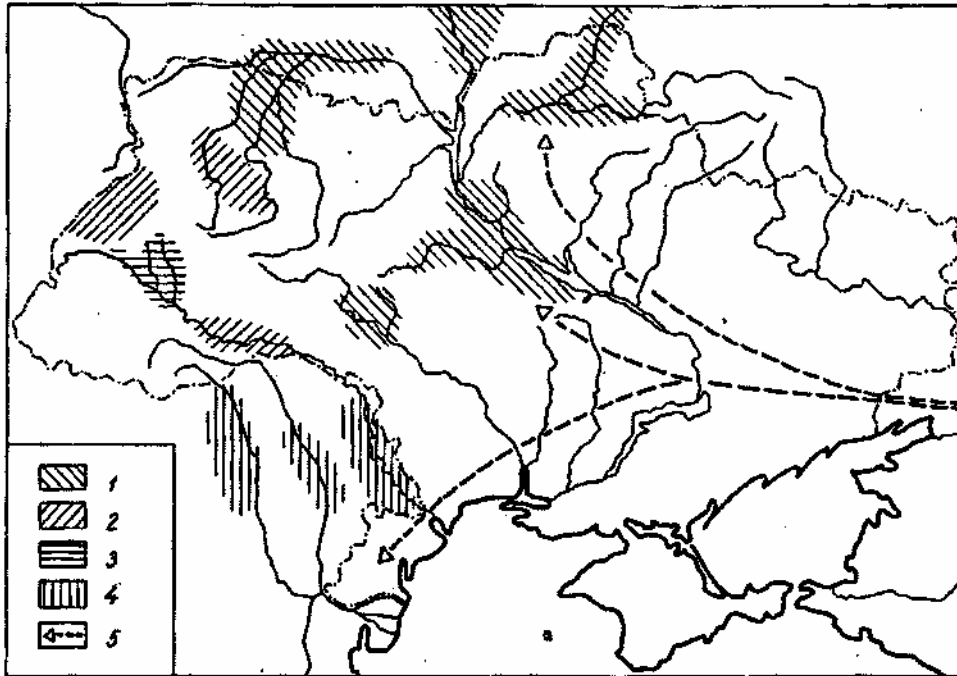

Рис. 1. Археологічні культури України за латенського часу.
1. Зарубинецька культура. 2. Пшеворська культура. 3. Липицька культура.
4. Поснешті-лукашівська культура. 5. Шляхи пересування сармат.

лежала готам та аланам, Дністро-Дунайський регіон — фракійцям та аланам, а в лісостепових її областях основну масу населення складали давні слов'яни. В процесі культурних та економічних контактів проходила взаємна інтеграція різноетнічних груп черняхівського населення, яка проте залишилася незавершеною у зв'язку з глибокою кризою Римської імперії, з західними провінціями якої черняхівці вели жваву торгівлю, та навалою гуннів в кінці IV ст. Господарство черняхівського суспільства — сільськогосподарське виробництво, ремесла, торгівля — досягли високого розвитку.

Синхронною черняхівській була київська культура кінця II — середини V ст. н. е., пам'ятки якої поширені у Київському Подніпров'ї, Подесенні і далі — на північ та схід (рис. 2). Культура ця виникла на базі пізньозарубинецьких пам'яток II ст. н. е., населення яких зазнало впливу германців та балтів, які просунулися на цю територію. Елементи їх культур — житла-напівземлянки з центральним стовпом, форми та орнаментация посуду, специфічні особливості в поховальному обряді — чітко помітні в київських старожитностях. Ці обставини, поряд з відсутністю писемних джерел, утруднюють етнічне визначення носіїв київської культури⁶. Проте враховуючи імовірну слов'янську приналежність зарубинецьких попередників цієї культури та беззаперечне слов'янство наступних культур — пеньківської та колочинської, для яких київська культура була субстратом, ми схильні віднести її до числа давньослов'янських культур цього часу.

Ще одна культура римського періоду — вельбарська — відома в Україні на території Волині та Поділля (рис. 2), де її пам'ятки датуються часом від кінця II до початку IV ст. н. е.⁷. Основним районом поширення вельбарських пам'яток є Центральна та Північна Польща, звідки вельбарське населення просунулося на Волинь та Поділля, а звідти — далі, на південний схід. Вельбарців дослідники ототожнюють з історичними готами, про міграцію яких з Повіслення і аж до узбережжя Азовського та Чорного морів повідомляється в писемних джерелах. Тут вельбарці, разом з причорноморським населенням, зокрема, сарматами, інтегрувалися в Причорноморський та Дніпро-Дністровський регіони черняхівської культури, втративши при цьому свої іманентні риси, на відміну від вельбарців північної України, які зберегли свої етнографічні особливості, запозичивши у черняхівців лише гончарний посуд.

Важливе значення для долі стародавнього населення України того часу мали пересування зі сходу аланів та гуннів (рис. 2).

Алани — сармати за походженням відіграли важливу роль в формуванні черняхівської культури. Саме від них іде черняхівський поховальний обряд тілопокладення, аналогічний обряду аланських могильників Північного Кавказу, звідки алани прийшли на Україну.

Що ж до гуннів, то вони стали на Україні руйнівною силою, яка знищила південні регіони черняхівської культури. Тут же трапляються і нечисленні гунські поховання IV-V ст.

Далі іде ранньослов'янський період, який охоплює час V-VII ст. Тоді на

території України проживало осіле населення, яке залишило пам'ятки трьох археологічних культур — празької, пеньківської та коломийської, а також поховальні споруди кочівників — аварів та булгар.

Празька культура (або корчацька) відома на землях від Дніпра до Ельби та від Прип'яті до Дунаю (рис. 3), де виявлено до 500 її пам'яток, в яких помітні елементи кількох попередніх культур — київської, черняхівської лісостепової та пшеворської. Це обумовило наявність певних відмінностей в різних регіонах території празької культури, які підсилювалися впливом сусідніх етносів — балтського (з півночі), германського (з північного заходу), фракійського (з південного заходу), тюркського (з півдня). Проте основні риси празької культури, відбиті в її домобудівництві, посуді, поховальному обряді, були близькими для всієї території поширення цієї культури. Вони представлені квадратними напівземлянками з дерев'яними стінами та печами-кам'янками, видовженими горшками з невеликими вінцями, безжурганними неглибокими могилами із залишками кремації в урнах, тобто рисами, які вказують на слов'янську приналежність празької культури⁸.

Пеньківська культура цього ж часу поширена в лісостеповому прикор-

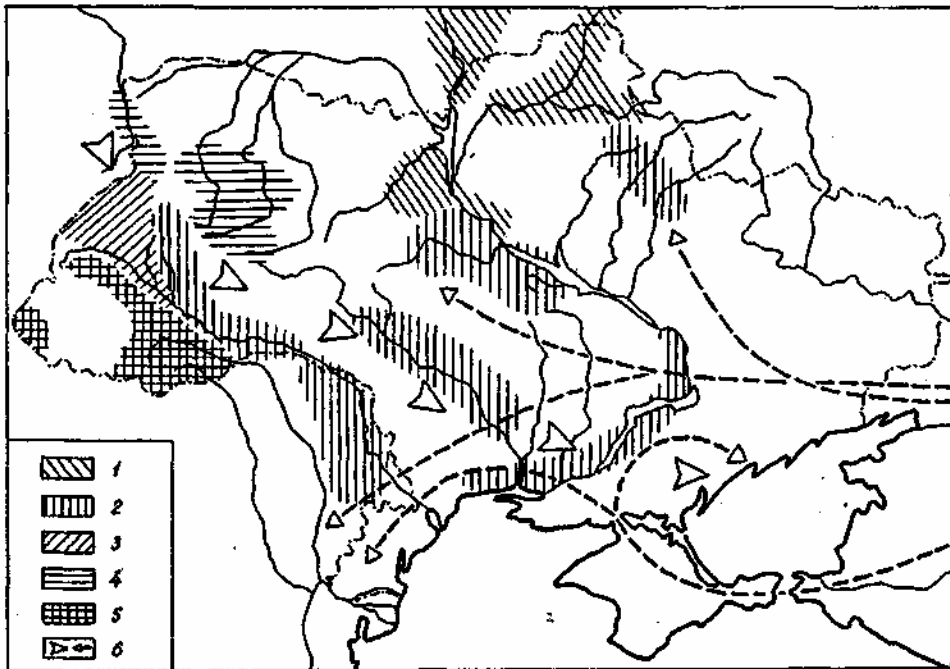

Рис. 2. Археологічні культури України римського часу. 1. Київська культура. 2. Черняхівська культура. 3. Пшеворсько-зарубинецька культура (зубицька група). 4. Вельбарська культура. 5. Культура карпатських курганів. 6. Шляхи пересування германців і алан.

донні від Сіверського Дінця до Нижнього Дунаю (рис. 3). На Україні відомо до 300 пеньківських пам'яток⁹. На поселеннях виявлені невеликі чотирикутні або зрубні напівземлянки з відкритими вогнищами, пізніше — з печами-кам'янками, на могильниках — неглибокі поховання за обрядом кремації на стороні з вміщенням кісток в урнах або ж купками в неглибоких округлих ямках. Пеньківський посуд представлений біконічними горшками, генетично пов'язаними з керамікою київської культури, на базі якої і проходило її формування. Певну участь в цьому процесі взяли також черняхівські племена лісостепового Середнього Подніпров'я. При подальшому розселенні пеньківців на південний захід, до Подунав'я, сталася їх інтеграція з нащадками місцевого черняхівського населення, елементи культури якого помітні в тутешніх пеньківських матеріалах.

Сучасні дослідники пов'язують пеньківську культуру з антами Прокопія Кесарійського та Йордана¹⁰.

Колочинська культура V-VII ст. поширена в південній частині Верхнього Подніпров'я, на Десні та Сеймі, у верхів'ях Сули, Псла та Ворскли (рис. 3). На сьогодні відомо до 100 поселень та 10 могильників цієї культури¹¹. Невеликі колочинські поселення розміщувалися на краю першої надзаплавної тераси. До їх складу входили однокамерні квадратні напівземлянки з дерев'яними або каркасними стінами. В центрі житла знаходилася глибока яма, можливо, від опорного стовпа покрівлі, а поруч — відкрите вогнище. Таке влаштування колочинських жител не відрізняється від конструкції пізньозарубинецьких та київських житлових споруд¹². Подібна генетична близькість характерна і для керамічних комплексів цих культур. Так, для Колочина властиві округлобочі посудини пізньозарубинецьких форм, тюльпаноподібні горшки, а також біконічні та циліндроконічні ребристі горшки, характерні для київської культури. З нею пов'язаний також і колочинський поховальний обряд з кремацією на стороні і захороненням перемішаних з вуглем та попелом кісток на дні неглибоких округлих ям. В могилах інколи трапляються особисті речі померлого — прикраси, прясло, ніж, зброя, розбитий посуд, інколи — м'ясна їжа.

Вище наведені матеріали свідчать, що ці три ранньослов'янські культури V-VII ст. мають багато спільних рис, що можна пояснити наявністю у них єдиної культурної підоснови, а також існуванням жвавих інтеграційних процесів, які відбувалися в слов'янському середовищі того часу.

В цей же період у степах Північного Причорномор'я, в Приазов'ї та Криму перебували різні кочові народи: гунни, які повернулися сюди після розпаду держави Аттіли, булгари, угри, авари. Час від часу вони спустошували землі слов'ян, воювали поміж собою та з Візантією. Наприкінці VII ст., після поразки від хозар, булгари на чолі з Аспарухом переселилися за Дунай. В степах України трапляються поховання цих кочівників — в характерних ямах із заплічками або ж в підбоях, з конем чи з кінським спорядженням, із зброєю.

Наступний період нашої історії охоплює VIII-X ст. Це був переддень утворення першої східнослов'янської держави — Київської Русі, час подальшої

консолідації ранньослов'янських племен та їхньої активної взаємодії з сусідніми народами.

Для цього переддержавного періоду відомі: на Правобережжі — культура Луки-Райковецької, на Лівобережжі — волинцівська та роменська культура та салтівська культура.

Культура Луки-Райковецької поширена по всій Правобережній Україні, на території Південної Польщі та Словаки, в Молдові, Болгарії та Румунії. На Україні відкрито понад 400 поселень, городищ та могильників¹³. Всі вони знаходяться поблизу річок, на берегових схилах та терасах. Поселення площею 0.5-3.0 га розміщені невеликими групами, які тяжіють до городищ, що були укріплені ровами та валами і являли собою ремісничі та племенні центри. Невеликі напівземлянки мали дерев'яні або каркасні стіни, глинобитні або ж кам'яні печі. Для поховального обряду властива кремація на стороні, могили були урновими чи безурновими. Посуд ліпний або виготовлений на ручному гончарському крузі. Горшки були конічної чи округлобокої форми, орнаментовані горизонтальними або хвилястими лініями. Відомі численні знаряддя праці — наральники, серпи, мотики, жорна, зернотерки, сокири, долота, ливарські формочки, арабські дірхеми. Зброї — наконечників списів та стріл — мало.

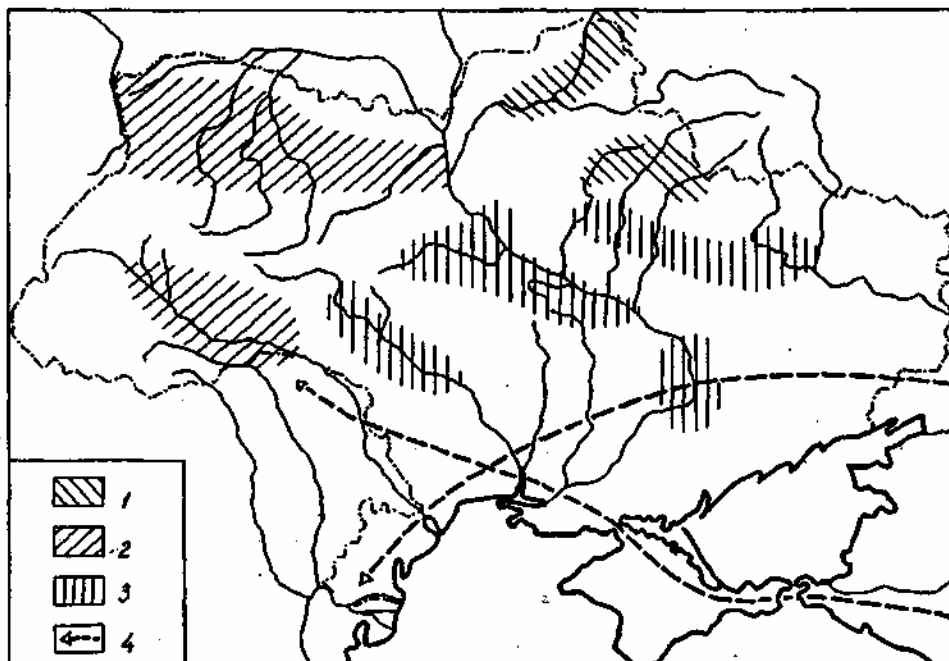

Рис. 3. Археологічні культури України ранньослов'янського часу. 1. Колочинська культура. 2. Празька культура. 3. Пенківська культура. 4. Шляхи пересування гуннів, болгар та авар.

Зрозуміло, що на величезній території цієї культури виявлені окремі регіони з своїми етнографічними особливостями, які вказують на локалізацію не тільки окремих слов'янських племен, але і їх об'єднань — союзів племен. Так, з полянським союзом пов'язані пам'ятки Середнього Придніпров'я, південніше знаходилися землі уличів — спочатку по Тясмину, а пізніше — між Південним Бугом та Дністром (рис. 4). В Східній Волині жили древляни, на захід від них — волиняни та бужани, Дністерсько-Прутське межиріччя належало тіверцям, а хорватам — Прикарпаття та Закарпаття.

На Лівобережжі відома волинцівська культура VII-VIII ст. Поселення знаходяться на ділянках надзаплавних плато басейнів Десни та Сейма (рис. 4). Невеликі за площею напівземлянки стовпової чи зрубної конструкції мали глинобитну піч в північному кутку та неглибокі господарські ями. Безкурганні некрополі містили неглибокі могили з урновими захороненнями, ритуальним посудинами та супровідним інвентарем — намистинами, бронзовими браслетами, інколи — предметами військового спорядження. Посуд представлений ліпними та гончарними горшками, які є салтівським імпортом (до 10 відсотків). На поселеннях знайдено численні землеробські знаряддя — залізні наральники, серпи, коси, зернотерки, жорна, а також ножі, шила, кресала, пряжки, нечисленні списи та військово спорядження. Відомо кілька багатих скарбів срібних та бронзових ювелірних виробів (Харівський скарб та ін.), предмети яких відіграли важливу роль у визначенні хронології цієї культури¹⁵.

Роменська культура VIII-X ст. займає басейни лісостепових лівобережних притоків Дніпра (рис. 4). Поселення розміщувалися на високих прибережних мисах, укріплених валами і ровами, до городища прилягало велике неукріплене селище, вони розміщувалися гніздами, за кілька кілометрів одне від одного. Відмітною рисою поховального обряду є тілоспалення на стороні із захороненням урни та особистих речей померлого під невисоким напівсферичним курганом. Керамічний комплекс складають ліпні горшки, миски та сковорідки, причорноморські амфори, салтівські гончарні вироби. Характерним є орнамент гребінчастим штампом по відігнутих вінцям, плічках та корпусу. Численними є також залізні знаряддя праці — наральники, мотики, сокири, риболовні гачки, наковальні, ножі, шила, оковки лопат, жорна тощо. Трапилося кілька скарбів бронзових та срібних жіночих прикрас — браслетів, кілець, каблучок, підвісок та ін.

Сучасні дослідники розглядають роменську культуру як заключний етап розвитку єдиної волинцівсько-роменської культури, яка належала літописному лівобережному слов'янському племені сіверян¹⁶.

Крім згаданих вище слов'янських культур, цей історичний період характеризується ще й наявністю пам'яток салтівської культури VIII-X ст., поширеної на значній території Лісостепу та Степу, в басейнах Сіверського Дінця та Дону, в Приазов'ї, Криму, на Волзі та на Нижньому Дунаї (рис. 4). Культура ця представлена селищами, городищами, кочів'ями, великими катакомбними та ямними могильниками. На селищах виявлено напівземлянки та наземні житла

квадратної чи прямокутної форми з каркасними стінами та відкритими вогнищами, а також юрти, характерні для степових народів. Городища мали потужні земляні укріплення, а цитаделі міст — кам'яні стіни з баштами. Значні за розмірами (до 120 га) салтівські міста були типовими для середньовіччя ремісничо-торговими та адміністративними центрами. Могильники займали інколи значну площу — до 100 га — і містили до 30 тис. поховань (Верхній Салтів), які супроводжувалися численними речами-посудом, знаряддями праці, зброєю та кінським спорядженням, прикрасами з бронзи та срібла, намистинами, срібники дірхемами тощо¹⁷. Алано-булгарське населення салтівської культури знаходилося на високому для свого часу рівні соціально-економічного розвитку, основою економіки було орне землеробство, приселищне скотарство, а також торгівля, кочова частина салтівців — булгари — розводила коней та овець. Салтівська культура, яка склалася в межах Хозарського каганату, зникла з його розпадом в X ст.

Під владою цього каганату перебувало певний час і слов'янське населення — сіверяни Лівобережжя та правобережні поляни, про що свідчить літопис, який вказує про сплату слов'янами хозарам данини. Лівобережні ж племена

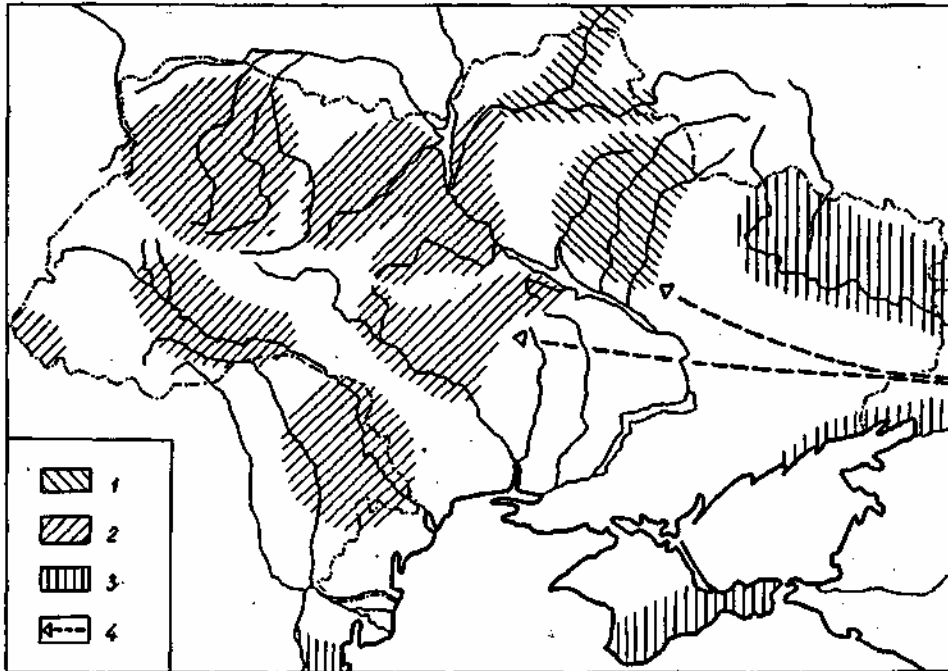

Рис. 4. Археологічні культури України переддержавного часу. 1. Волинцівсько-роменська культура. 2. Лука-райковецька культура. 3. Салтівська культура. 4. Шляхи пересування східних кочівників.

після розпаду каганату стали з кінця X ст. першим заслоном, який заступив давньоруську державу від нападів печенігів, а згодом — половців.

Проведений огляд археологічних культур I тис. н. е. свідчить, що різні племена, які існували в цей час на території України так чи інакше брали участь у формуванні українського народу. При цьому роль германців, фракійців, балтів, іранців або тюрків була обмеженою, тоді як давні слов'яни, представлені низкою генетично пов'язаних між собою культур, що займали значні простори українського Лісостепу та Степу, були основною силою цього етногенетичного процесу.

Примітки

¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УССР.— К., 1982.— С. 184.

² Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е.—IV ст. н. е.).— К., 1982.— С. 8-29.

³ Циглик В. М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери.— К., 1975.— 170с.

⁴ Пачкова С. П. Поенешти-лукашовская культура // Археология Украинской ССР.— Т. 3.— К., 1986.— С. 43, 44.

⁵ Баран В. Д. Чернігівська культура.— К., 1981.— 264 с.

⁶ Тертиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры.— К., 1992.— 225с.

⁷ Козак Д. Н. Вельбарская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР.— К., 1985.— С. 6-75.

⁸ Баран В. Д. Пражская культура // Археология УССР.— Т. 3.— К., С. 135-153.

⁹ Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Археология УССР.— Т. 3.— С. 85-93.

¹⁰ Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв.— Москва, 1982.— С. 19-28.

¹¹ Тертиловский Р. В. Колочинская культура // Археология УССР.— Т. 3.— С. 167-174.

¹² Заверняев Ф. М. Почепское селище // МИА.— № 160.— Москва, 1068.— С. 88-118.

¹³ Смиленко А. Т. Славянская культура VIII-IX вв. правобережья Днепра // Археология УССР.— Т. 3.— С. 174-191.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества в XII-XIII вв. Москва, 1982.— С. 25-28.

¹⁵ Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. К., 1992.— С. 16-36.

¹⁶ Сухобоков О. В. Вказ. праця.— С. 36-57.

¹⁷ Березовец Д. Т., Пархоменко О. В. Салтовская культура // Археология УССР.— Т. 3.— С. 212-225.